

UTADU BİLİG'DE ADDAN AD YAPAN EKLER

Yrd. Doç. Dr. Bedri SARICA*

İslamî Türk edebiyatının ilk ve en hacimli eserlerinden biri, hiç şüphesiz Yusuf Has Hacib'in utadu Bilig'tir. Eser, 6645 beyitten oluşur. Fakat Yusuf Has Hacib'e ait olmayan mensur ve 77 beyitlik bir mukaddime sonradan eklenmiştir. Balasagun'da başlanıp 1069-1070 'te Kaşgar'da tamamlanan eser, Karahanlı hükümdarı *Tavğaç Ulug Buğra Kara Han Ebu Ali Hasan bin Arslan*'a sunulmuştur.¹ Yusuf Has Hacib eserine utadu Bilig adını vermiştir:

*kitab atı urdum utadu bilig
utadsu oıgıka tutsu elig*

*sözüm sözledim men bitidim bitig
sunup iki ajunni tutu elig*

*kişi iki ajunni tutsa utun
utadmış bolur bu sözüm çın bütün²*

Bu güne kadar, C. Brockelmann'ın *Ostürkischen Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittilasiens* (Leiden1954)'i, Mecdut Mansuroğlu'nun "Das Karachanidische" makalesi (Fundamenta I, Weisbaden, 1959.87-112), Eski Türkçe'nin ek dünyasını veren Marcel Erdal'ın, "Old Turkic Words Formation"u (Vol. I + II. Turcologica, Bd. 7. Wiesbaden, Harrassowitz, 1991), A.Bican Ercilasunun'un "Kutadu Bilig Grameri - Fiil"i, Necmettin Hacıeminoğlu'nun "Karahanlı Türkçesi Grameri" gibi çok değerli çalışmalar yapılmıştır.

Karahanlıca hakkında neredeyse küçük bir kitapçığı dolduracak kadar araştırmaların yapıldığını söyleyebiliriz. Ancak utadu

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü Öğretim Üyesi.

¹Reşit Rahmeti Arat: **Kutadgu Bilig** I, Metin, A25.

²Reşit Rahmeti Arat: **a.g.e**, s. 50, 350-352. beyitler.

Bilig'in ek yapısının verildiği müstakil bir incelemeye rastlayamadık. Karahanlı Türkçesi üzerine yazılmış makale ve kitaplar, dönemin eserlerinin genel bir çerçevesini çizdiğinden Ç.B'teki ek yapısı yeterince ortaya konulamamıştır. Bu tür çalışmalarda daha çok eseri tanıtıcı bir kaç örnekle yetinilmiş, bütün ek örneklerinin tespitine gidilmemiştir. Biz bu incelemede, eserde geçen bütün ekleri ve bu eklerin kullanıldığı kelimeleri mümkün olduğu kadar göstermeye çalıştık.

Türkçe eklerin bir bölümü birden fazla ekin birleşip kaynaşmasından oluşmuştur. (-*da-ş*, -*da-m* , - *sı-ğ* gibi) Biz, bu durumdaki kalıp oluşturmaya başlamış ekleri birlikte vermeyi uygun gördük.

Bazı eklerin yakın ses değerleriyle ayrı görünüşleri ortaya çıkmıştır: -*nç* ile -*nçu*, -*daş* ile -*diş*, -*nç* ile -*nçi* gibi.

Ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak eklerin bünyelerinde meydana gelen değişikliklerin tamamını yansıtacak örnek eserde olmadığından biz, yalnızca eserdeki ek görünümünü esas aldık. Eğer farklı görünüşler tespit edilmişse bu durumlarını da gösterdik: -*a*/*-e*n: *eren*, *kıyan* gibi.

Biz bu çalışmamızda eserde yer almış ne kadar yapım eki ve bunların geçtiği sözcük varsa vermeye çalıştık. Ancak ekin geçtiği sözcük eserde birden fazla yerde geçiyorsa biz bir iki kaynak göstermekle yetindik. Sözcük kökünün yalın olarak tespit edilemediği durumlarda aynı kökten geldiğini tahmin ettiğimiz sözcük gövdelerini işaret ederek ilişkilendirdik.

ADDAN AD YAPAN EKLER:

Ad kök veya gövdelerinin üzerine gelerek yeni anlamlı adlar yapan eklerdir. Kutadğu Bilig'de tespit ettiğimiz addan ad yapan ekler şunlardır:

+ a/e:

Bir kaç sözcükte kök anlamı destekleyici ve kuvvetlendirici olarak geçer:

bat+a: derhal, çabuk (bat:derhal) 3293; *king+e*: geniş 4533, 4987 vb.; *uç+a*:sırt (uç:tepe, uç) 6157.

+ aç:

İşlek bir ek değildir. Tek bir sözcükte geçer:

ķul+aç: kulaç (<kol+aç) 6439

+egü/+gü/+gün:

Sayılarda kullanılır."Her" anlamındadır. Ünsüz ile biten sayılardan sonra +egü, ünlü ile biten sayılardan sonra ise +gü/+gün ekleri getirilmiştir:

bir+egü: her biri 343, 4202 vb.; *tört+egü*: her dördü 4502; *üç+egü*: her üçü 802, 1664, vb.

iki+gü: her ikisi 331, 818 vb.; *iki+gün*: her ikisi B17, 1263 vb.

+ak:

Tek bir sözcükte geçer. Küçültme bildirir:

oğ(u)l+aķ: oğlak (burcu) 141

+al:

Sadece bir sözcükte geçmektedir:

saķ+al sakal (DLT'te *saķaķ*:çene; Clauson'e göre **saķa*: + "something hanging down"dan gelmiş olabilir.) 667, 1098 vb.

+an+/en:

Tahsin Banguoğlu, "oğlan, köşen (tavşan yavrusu)" örneklerine bakarak ekin hem küçültme ve hem de topluluk adı fonksiyonuna sahip olduğunu ileri sürmüştür. Ancak küçültme görevinin ortaya çıkışı bundan sonradır.³ Gabain ise, ekin sadakat, kuvvetlendirme ve çokluk görevlerine işaret etmektedir.⁴ N. Hacıeminoğlu'na göre +*An* eki, +*A* addan eylem yapan ek ile +*n* eylemden ad yapan ekin birleşmesinden oluşmuştur.⁵

Bizce eski Türkçedeki çokluk ekinin işlev değiştirmeye başladığı bir yapı olarak ele alınmalıdır. Karahanlı Türkçesinde artık yapım eki kimliğini kazanmıştır. Çok az olarak bir kaç sözcükte geçmektedir.

er+en insan 442, 1322 vb.; *ķaya+n* kayalar 2281; *oğ(u)l+an* oğlan, genç, 463, 574 vb.

³Tahsin Banguoğlu:**Türkçenin Grameri**, s. 1740

⁴A. von Gabain:**Eski Türkçenin Grameri**:Çeviren:Mehmet Akalın, s., 44.

⁵ Necmettin Hacıeminoğlu:**Karahanlı Türkçesi Grameri**, s.14.

+ça/+çe:

Aslında eşitlik hâl ekidir. Geldiği sözcüğe gibilik, kadarlık, görelilik anlamları katar. Zeynep Korkmaz, +ça eki üzerine yaptığı çalışmada⁶ ekin tarih içindeki yerini göstermiş, eki üç bölümde incelemiştir: Bunlardan birincisi durum eki olarak *eşitlik*, *vasıfta eşitlik*, *miktar ve büyüklükte eşitlik izaf eşitlik*, *mukayese (nispet) vazifesi, sınırlama* görevleri vardır. İkinci olarak yapım eki olarak değil, kalıplaşma yoluyla ekleşmiş görüntüsü veren ama işlek bir teşkil eki olmadan yapılmış *b a r ç a* örneğini verir. Üçüncü olarak teşkil eki olarak kullanılmış, çok çeşitli görev ve şekilleri işler.+ça'nın “*gibi, kadar, göre vb.*” anlamlarını veren aşağıdaki örneklerde bazen sıfat bazen de zarf görevi ortaya çıkıyor:

K a d a r anlamıyla;
Uşuşka turur bu ağırılık itig
Uşuşsuz kişi bir a v u ç ç a tetig (297)

Çodu bir a v u t ç a toprakığ
Uluğ mengü il kol nerek bu sağığ (5425)

Angar ağdım emdi birer b a ğ n a ç a
Başınğa tegi bağna sadım n e ç e (6034)

bu türlüğ çiçek yirde m u n ç a tapuğ
ğayu körk mengiz birle açtı çapuğ (96)

uçuğlı yoriğlı tınığlı n e ç e
tirilgü seningdin bulup bir içe (23)

bu kökteki yılduz bir a n ç a bezek
bir a n ç a kulavuz bulur yitse yol (128)

mening s ö z ç e barça yanut kıldı söz
tağı tuttum erse çatığ yumdı söz (3851)

⁶Zeynep Korkmaz: "Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ekle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme" **TDAY-Belleten 1958**, s.41-69.

t u t a m ç a t i r i g l i g t ü k e r a l k ı n u r
isiz edgü erse kör atı kalur (5265)

yana cem'u tefriķ misahatķa öt
yiti ķat felekni yatur y a m ç a t o ķı (4381)

G i b i anlamıyla;
Kim sevdim erse sevüg c a n ç a t u t t u m
Cefa ketti andın kimi met seveyi (6578)

Küdezgü nengin ked özin sakladı
Tapındı ķ a y ı r ç a ķ ı y ı ķ ķ ı l m a d ı (1723)

İlig boynı ķ ı l ç a ü k e k ç e b a ş ı
Angar ked inanmaz uķuşluğ ķişi (2154)

kerekinde bulsa ķişi öz mungı
yam erse y a n g a n ç a b o l u r o l t e n g i (2817)

yatu kördi ança usı kelmedi
tüni boldı y ı l ç a y i t i p b o l m a d ı (5969)

Ü z e r i n d e n anlamıyla (metnin verdiği anlamdır);
Yoriķ buzmağıl sen bu i z ç e y o r ı
Bu erdi seningde ozaķı ķurı (5908)

...d ı ğ ı gibi anlamıyla;
Kişenlig küremez k e r e k ç e y o r ı r
Tuşağlığ yıramaz t i l e k ç e b a r ı r (316)

İ l e anlamıyla;
K e z i g ç e k e l i r b u ö l ü m n ü n g ķ u r ı
Ölümke özüng çın anuķlap yori (1476)

G ö r e anlamıyla;
bu kün munda m i n ç e k i m i i ş k ı l a y ı
ya kimke bütayi kimi dost yutayı (6580)

'arabça tejikçe kitablar öküş
bizing t i l i m i z ç e bu yumğı ukuş (73)

yakın tuttu ilig kör kör ögdülmişig
t ö r ü ç e ayu birdi tegme işig (1612)

Ek; hem Türkçe, hem de Arapça, Farsça kelimelerde ünlü uyumuna uyar. Millet ve topluluk adlarına gelerek yapım eki görevinde *dil adları* yapar:

arab+ça Arapça B73; *bar+ça* bütün, hep 71, 90 vb.;
tejik+çe Farsça B73; *türk+çe* Türkçe 273, 316 vb.

+çak:

Genellikle küçültme veya benzerlik anlamı katar. Ek, +çA eşitlik durum eki ile "ök" kuvvetlendirme edatının kaynaşmasından oluştuğu ispat edilmemiş olsa da benzeri kelimelerin üzerine *ök* edatının geldiği düşünülerek böyle bir ek+edat kalıplaşmasının ortaya çıkması imkan dahilindedir. Belki de ayrı bir +k küçültme ekinin varlığını düşünmemiz gerekir. Türkçe'de ve Farsça'da bu küçültme anlamını veren böyle bir ek vardır. Korkmaz +çak ekinin küçültme, sevgi, acıma işlevlerinden bahseder.⁷ Daha sonraki yüzyıllarda +cağız/+cegiz, +cık, +cik şekilleri de görülür:

alt+çak alçak gönüllü (al:alt) 43, 107 vb.; *kıv(ı)+çak*
boş, kof (kıvı:boş) 2639,5133 vb.;

+çı /+çi:

Çok yaygın bir kullanıma sahiptir. ET.'den günümüze kadar işlekliliğini korumaktadır.

Meslek adları yapar:

afsunacı: büyücü; *ağıcı*: hazinedar; *aşçı*: aşçı;
atçı: süvari; *avcı*: avcı; *başçı*: başkan; *bedizçi*: ressam;
bitigçi: katip; *emçi*: tabip; *etükçi*: ayakkabıcı; *idişçi*: içkici;
ilçi: elçi; *işçi*: işçi; *kapuğçı*: kapıcı; *karakçı*: yankesici;
kingeşçi: danışman; *koymacı*: çoban; *kuşçu*: kuşçu; *okçu*: okçu;
sakçı: nöbetçi; *sakışçı*: hesapçı; *satıgçı*: satıcı;

⁷ Zeynep Korkmaz.: a.g.m., s.56, 59-61.

savçı: peygamber; *sekerçi*: haydut; *tamgaçı*: damgacı;
tapuğçı: hizmetçi; *tarığçı*: çiftçi; *temürçi*: demirci;
timçi: şarapçı ; *tonçı*: elbiseçi; *töşekçi*: döşekçi; *tuğçı*: tuğcu;
umduçı: dilenci; *yaçı*: yaycı; *yağıçı*: asker; *yarağçı*: usta ;
yılkıçı: hayvan yetiştiricisi; *yükçi*: yük taşıyan vb.;
yultuzçı: müneccim; *yumuşçı*: hizmetçi.

Herhangi bir tavır veya davranışı sergileyeni bildirir:

alçı: hileci; *asığçı*: faydacı; *basımçı*: zalim;
basutçı: yardımcı; *bor+çı*: içki içen; *busuğçı*: pusu kuran;
cefaçı: cefa kılan; *duaçı*: dua eden; *köçitçi*: göçüren;
küçemçi: zalim; *küdezçi*: gözetici; *oķığçı*: davet eden;
ölütçi: öldüren; *ötüğçi*: rica eden; *ozunçı*: iftira eden;
sözçi: sözcü; *tengeşçi*: kıyasla hareket eden; *tilekçi*: dileyen;
uşağçı: dedikoducu; *yarıçı*: yardımcı; *yongakçı*: gammaz..

Ekin kullanıldığı kelimeler ve yerleri::

afsun+çı: (F.) büyücü 4361; *agı+çı*: hazinedar 24, 94 vb.;
al+çı: hileci 2312, 2327 vb.; *aş+çı*: aşçı 2832, 2846 vb.;
asığ+çı: faydacı, kârcı 2609, 4414; *at+çı*: süvari 6035, 6054 vb.;
av+çı: avcı 2635, 3004 vb.; *baş+çı*: başkan 451, 894 vb.;
basım+çı: zalim 1737, 2348; *basut+çı*: yardımcı 54, 427 vb.;
bediz+çı: ressam 4458; *bitig+çı*: kâtip C38, 2494; *bor+çı*: içki
içen 850, 2096 vb.; *busuğ+çı*: pusu kuran 1103; *cefa+çı*: (A.)
cefa eden 1092, 1237 vb.; *dua+çı*: (A.) duacı 3731, 3697 vb.;
em+çı: tabip 4356, 4358 vb.; *etük+çı*: ayakkabıcı 2494, 4458;
ev+çı: kadın 4496; *idiş+çı*: içkici 2557, 2881 vb.;
igdiş+çı: hayvan yetiştiricisi C58, 4439 vb.; *il+çı*: elçi 1114, 1458
vb.; *iş+çı*: işçi 1769, 2210 vb.; *ķapu?+çı*: kapıcı 3768;
ķaraķ+çı: yankesici 1737, 5547 vb.; *kingeş+çı*: danışman 49,
2256 vb.; *kiş+çı*: avcı (kiş:samur, samur kürkü) 4425;
köçüt+çı: göçüren 3788, 6112; *ķoy+çı*: çoban 1412;
küçem+çı: zalim 816; *küdez+çı*: gözetici 1741; *ķuş+çı*: kuşçu
2558, 2635, 4148; *oķ(ıg)+çı*: davetçi 36; *oķ+çı*: okçu 2370, 4458;
oķıg+çı: davetçi 3151, 3470; *ölüt+çı*: öldüren 1337;
ötüg+çı: rica eden (Clauson. “*Öti-” den) 2493, 2499;
ozun+çı: iftiracı 4213, 4277 vb.; *sak+çı*: nöbetçi 2143, 2345 vb.;

saķış+çı: hesapçı 2218; *satıĝ+çı*: satıcı 2801, 2994 vb.; *sav+çı*: peygamber 34, 388 vb.; *seker+çı*: haydut 5571; *seker+çı*: haydut 5571; *söz+çı*: sözcü 3456, 4981 vb.; *tamĝa+çı*: damgacı 4046; *tapuĝ+çı*: hizmetçi 99, 203 vb.; *tarıĝ+çı*: çiftçi 4400, 4416 vb.; *temür+çı*: demirci 4458; *tengeş+çı*: kıyasla hareket eden 2256; *tilek+çı*: dileyen 4778; *tim+çı*: şarap satan (DLT'te "tim=şarap dolu tulum" "timçi= şarap satan, meyhaneci) 2098; *ton+çı*: elbiseci 2494; *töşek+çı*: döşekçi 2557, 4148; *tuĝ+çı*: tuĝcu 2557; *tuzak+çı*: tuzakçı 2564, 3567 vb.; *umdu+çı*: dilenci 2613, 2723 vb.; *umdu+çı*: dilenci, tamahkâr 2613.; *uşak+çı*: dedikoducu 1299, 5303; *ya+çı*: yaycı 2258, 4046 vb.; *yaĝı+çı*: savaşçı 2019, 2315 vb.; *yaraĝ+çı*: usta 2315, 2316; *yarı+çı*: yardımcı 427; *yılķı+çı*: hayvan besleyicisi 5590; *yol+çı*: yolcu 5250, 5478; *yonĝak+çı*: gammaz 5860, 5864; *yük+çı*: yük taşıyan 6098; *yulduz+çı*: münecim 4376, LV; *yumuş+çı*: hizmetçi 4618, 5955.

+çil:

Tek bir sözcükte geçer:

ig+çil: hastalıklı (DLT'te *ig*: hastalık, hasta) 4672

+çin:

Tek bir sözcükte geçer. Renk sıfatı yapar:

kök+çin göĝümsü, kır (kök: gök) 667, 4436 vb.

+dak

Tek bir sözcükte geçer:

ķov(ı)+daķ cılız (DLT'te *ķovı*: içi boş) 4672

+dam / +dem, +tem :

Az bir kullanıma sahiptir. N. Hacıeminoĝlu, ekin +*da*/*de* addan eylem yapan ekle, -*m* eylemden ad yapan ekin birleşmesinden hareket ediyor.⁸

bir+tem: bütünüyle 339, 4349; *er+dem*: erdem 148, 281 vb.; *ök+tem*: zalim, pervasız 672; *tıl+dam / til+dem*: iyi koşuşan, hatip, peygamber 3076/565

⁸ Hacıeminoĝlu: a.g.e., s.25.

+daş/+deş/+diş:

E.T.'den beri kullanılan bu ek; ortaklık, eşlik, beraberlik, aynı özelliğe sahiplik bildirir. Bulunma durum eki *+da* ile *iş* "eş"⁹ kelimesinden oluşmuştur (Bkz. *+diş*). Ünlü uyumu vardır:

*a(d)+daş*¹⁰: dost, arkadaş 317; *bağ+daş*: bağdaş 4114; *er+deş*: arkadaş 1697, 5579 vb.; *ka+daş*: akraba , kardeş 317, 524 vb.; *karın+daş*: kardeş A35; *kol+daş*: arkadaş 1118, 4542 vb.; *köngül+deş*: gönül arkadaşı 3299, 6077; *tu+daş*: eş 3485, 4193.

+diş biçimi bir sözcükte geçer.*+daş* ekinin ses değişmesine uğramış biçimi olması gerekir:

ig+diş: anaları bir olan ("ögdeş" ten: DLT'te *ög*: anne) 1554, 2840.

+dig:

Bir sözcükte:

yük+dig: bir cins kuş 5377 (yük:kuş tüyü, ok yeleği, kuş yeleği; D.L.T,' de "yüng", "yüg", "yük" şekillerinde değişik kullanımlara sahiptir.)

+dız / +düz:

Az bir kullanıma sahiptir.

kün+düz: gündüz 760, 952 vb.; *yıl+dız*: kök, esas 2132, 6045 vb.

+duk:

Tek bir sözcükte geçer. Ekin *+duruğ/+dürük* şekilleri muhtelif devirlerde kullanılmıştır:

burun+duğ: yular 159, 206, 5337

+er/+ar:

Sayıların sonuna gelerek paylaşdırma bildirir. Eserde sadece ince ünlü biçimi görülür.

bir+er: birer 172, 1014 vb.; *ming+er*: biner 3421

+ğaç:

Tek bir sözcükte geçer:

⁹ Abdülkadir İnan: **Makaleler ve İncelemeler**, s.297.

¹⁰ Abdülkadir İnan: **a.g.e**, s.297-298'de; Kelimenin bu dönemde *adaş* "aynı adı kullanan" anlamı yoktur. 19 yy.dan sonra "isimdeş" anlamı ortaya çıkmıştır.

yı+ğaç: ağaç (Clauson'de: "ı= "bush, vegetation") 1428, 3455 vb.

+ğıl:

Tek bir sözcükte geçer. Benzerlik bildirir:

ķır+ğıl: kırçıl 2371, 2372.

+ğır:

Tek bir sözcükte geçer :

ad+ğır: aygır 4064, 4441 vb.

+ğü/+gü/+ku:

Benzerlik, gibilik anlamı verir:

buğra+gu: erkek deve gibi 1126, 6166 vb.;
buyra+gu: deve yavrusu gibi 6367; *ķara+gu*:¹¹ kör 179, 271 vb.; *ķarang+ķu*: karanlık 35, 288 vb.; *ne+gü* ne, nasıl 122, 156 vb.; *oğla(n)+gu*:¹² çocuk gibi nazlı 77, 1426 vb.

+han / +ken

Unvan ismi yapar. Eski Türkçede "*tarhan*", "*tenriken*" (ilahi, hazretleri), "*ķadırķan*", "*Ötüken*" kelimelerinde de aynı ek görülür.¹³

bur+han: buda (Saskiritçe."bud":buda) 5486;
ter+ken: bir kadın ünvanı 109, 115 vb.; *yiti+ken*¹⁴: yedi kardeşler, büyük ayı burcu 6220.

+ıl:

Renk bildirir :

yaş+ıl: yeşil (Clauson'e göre **yaş+sıl*'dan "of colour of the fresh vegetation") 44, 120, 210 vb.

+ırtı:

Tek bir sözcükte geçer. Yön bildirir:

¹¹ Hacıeminoğlu. **a.g.e.**, s.19'da.kelimeyi *-gı/-gi/-gu/-gü* eylemden isim yapan ek başlığı altında incelemiştir.

¹² Hacıeminoğlu:**a.g.e.**, s.19-20'de yazar *-gı/-gi/-gu/-gü* başlığı altında **oğla-gu** kelimesi üzerindeki eki eylemden isim yapan ek olarak göstermiştir.

¹³A. von Gabain: **a.g.e.**: s. 44

¹⁴ Clauson kelimeyi yeti-gün biçiminde *-gün*'ü eski topluluk eki olarak anlıyor. Bkz. "yétigen"

taş+ırtı: dışarıda, dışarıdaki 3115, 5547.

+iş:

Bir sözcükte renk ifadesiyle kullanılmıştır:

kök+iş kökiş, bir cins kuş 74.

+iz:

Birkaç farklı +iz ekinin bu şekil altında toplandığını düşünüyoruz. Daha çok ikizlik ilgisi kuran bir ek meng+iz sözcüğüyle ilgilidir. Es+iz ve sem+iz de farklı +iz 'lerle yapılmış görünüyor.

es+iz: fenalık (es:kötü) 235, 238 vb.;

meng+iz: beniz (meng:ben) 96, 97 vb.;

sem+iz: semiz (semir+:semirmek) 3601,6366 vb.

+k:

Çok az sözcükte geçer. Benzerlik, gibilik anlamı verir:

*ğara+ğ*¹⁵: göz bebeği 2205, 2368; *top+ığ*: topuk (tob:top) 622, 647.

+keç:

Tek bir sözcükte geçer. Sözcük kökünün anlamını belirginleştirir:

er+keç: genç teke 4353.

+kek:

Tek bir sözcükte geçer. Kök anlamını kuvvetlendirir:

er+kek: erkek 979, 980, 4523.

+key:

Çok az sözcükte geçer. İşi yaparı bildirir:

küç+key: zorba, zalim 814, 2030 vb.; *öz+key*: sadık, vefalı 2234, 2571 vb.

+kı / +ki:

Aitlik, bir şeye bağlılık bildirir.¹⁶ Ekin yapım eki olup olmaması hususu tartışmalıdır. Biz Muharrem Ergin'in tasnifine uyduk. Zaman ve yer bildiren kelimelerden sonra gelerek sıfat gibi

¹⁵ Hacıeminoğlu:**a.g.e.**, s.21'da kelimeyi eylemden isim yapan -k bahsinde ele almıştır. Kara- *bakmak* demektir. Kelimenin bu şekilde ele alınması da mümkündür.

¹⁶A. von Gabain:**a.g.e.**, s.47.

kullanılmaya elverişli adlar yapar.¹⁷ Genellikle bulunma durum ekinden sonra kullanılır. Bu yönüyle diğer yapım eklerinden ayrılır. Ünlü uyumuna uyar:

ara+kı: ara 3499, 3671; *aşnu+kı*: önce 793, 5070; *basa+kı*: sonra 57, 2913 vb.; *içinde+ki*: iç 3500, 4246; *ilde+ki*: ülke B31; *kanı+kı*: nerede 5494; *kapu?da+kı*: kapı 1768, 4168 vb.; *karın+da+kı*: karın 5341, 5344; *kat+ı+n+da+kı*: kat 213, 5363; *kış+kı*: kış 142; *kiç+ki*: geç 110, 2836; *köngül+de+ki*: gönül 2673, 4796; *kün+ki*: gün 2535, 3618; *küz+ki*: güz 142; *munu+kı*: bu:1153, 1467 vb.; *naru+kı*: sonra, başka 2710, 3607 vb.; *oza+kı*: önce 2699; *sö+ki*: eski, eskisi (sö:vakit, zaman) 738; *tengiz+de+ki*: deniz 5362; *til+de+ki*: dil B31; *tör+ki*: baş köşe 1002; *tün+ki*: gece 3633, 4347 vb.; *tüp+i+n+de+ki*: dip, asıl 5362; *yarın+kı*: 397, 318 vb.; *yay+kı*: ilkbahar 142; *yaz+kı*: yaz 65, 139 vb.; *yıl+kı*: yıl 2042; *yir+de+ki*: yer 1002.

+kına:

Küçültme bildirir. Besim Atalay ek için *küçültme edatı* demiştir.¹⁸ Devrin diğer metinlerinde *+kıya*, *+kiye* şekillerine de rastlanmaktadır. Ekin bahsinde Kaşk ar lı ekin ünlü uyumuna girdiğini ifade etmiştir: *er+kiye* “adamcağız”, *kız+kıya* “kızcağız”, *oğul+kıya* “oğulcuk”, *yer+kiye* “yercik” gibi.¹⁹ Ekin bu farklı seslerine bakarak *n* ve *y* şivelerin bu dönemde de sürdüğünü söyleyebiliriz.

az+kına: azıcık 3964, 5440; *az+rağ+ kına*: çok az 6633; *harf+ kına*: harfçik B53.

+la/+le:

Zarf yapan bir ektir. Zafer Önler; ekin çeşitli dönemlerdeki kullanımlarını örneklerle göstermiş, *ile* edatının zamanla *-la/-le/-yıla/-yile* biçimlerine girmesiyle *+la/+le* zarf eki ile “*ile*” edatının karıştığını ifade etmiştir. Bu durumda iki şeklin birbirinden ayrılması için şu hususa bakmak gerekir: “Vasıtasıyla, ile” anlamını

¹⁷Ahmet Cevat Emre: *Türkçede İsim Temelleri*, s.110-111.

¹⁸Besim Atalay: *Divânü Lügati't-Türk Dizini*.

¹⁹Besim Atalay: *a.g.e.* C.III, s.170.

taşıyanlar ile edatından gelir. “Zaman, yer, durum zarfı” olanlar eski -+la/+le eklerinden gelir.²⁰

Birkaç sözcükte geçer:

ara+la: bazen 3596, arasında 3424 vb.; *basa+la*: sonra 484; *iki+le*: yeniden; *öze+le*: üstünde, üzerinde B64, 405 vb.; *tirig+le*: dirilikte, hayatta, sağken 1559, 6204, 6209, *tün+le* geceleyin 5988,

+layu/+leyü:

Bu ek, birden fazla ekin birleşmesinden oluşmuştur. -*la*- addan eylem yapan ekle -*u* zarf-fiil ekinin tek bir ek fonksiyonunu üzerine almasıyla ortaya çıkmıştır. Ekin *+layın*, *+leyin*, *+cılayın*, *+cileyin* şekilleri de var olup, daha sonraki yüzyıl metinlerinde sıkça görülür. "Benzerlik, gibilik" bildirir.

adıg+layu: ayı gibi 2311; *an+layu*: onun gibi, öyle 6021; *arслан+layu*: aslan gibi 2314; *Rüstem+leyü*: Rüstem gibi 6549; *yinçü+leyü*: inci gibi B11.

+lı:

Bir kaç sözcükte geçer :

çav+lı: ünlü 4068; *toğ+lı*: altı aylık hayvan 3096; *tusug+lı*: kabiliyetli 1622

+lı/+li.....+lı/+li:

Eski Türkçe'den günümüze gelinceye kadar geniş bir kullanım sahasına sahip olan bu ek, birbirine yakın veya zıt anlamlı iki nesnenin birlikte olduğunu bildirir. Bir bakıma "ve" bağlacı gibi topluluk ismi yapar. Eski Türkçe'de bu ek, "*tenri+li yir+li*" (gök ve yer birlikte), "*beg+li budun+lu*" (bey ve halk bir arada) şekillerinde görülür. A.C. Emre, eski yazıtlarda ve Turfan metinlerinde geçen "*elçili inili*", "*edgülü aňıglı*" ve "*künli tünli*" örneklerine bakarak ekin birleştirme görevine dikkat çekiyor.²¹ Bütün bu örneklere göre ekin "*hem... hem*" işlevinde kullanılmaktadır.

²⁰ Zafer Önler : “ Türkçede -la Zarf Eki”, **Uluslararası Türk Dili Kongresi** 1992, s.9-15

²¹A. Cevat Emre:**a.g.e.**, s.175-176.

*Apa +lı Hava +lı ajunka ilip
Uru? yadı dünya içinde kelip (6391)*

*Ğadaş sen tilese yime tut adaş
Adaş +lı ğadaş +lı ikigün tudaş (3485)*

*Ğara ğul ğarası bolur beg örüng
Ğara +lı örüng +lı adırttı körüng (2080)*

*Ğamuğ tegşürüldi törü öngdiler
Ğara +lı örüng +lı bir ök boldular (6492)*

*Özüng tab'ını men ayayın yora
Ğızıl +lı sarığ +lı örüng +lı ğara (4632)*

*Ğalı samduy erse tadung belgülüg
İsig +lı soğığ +lı ara bir ülüg (4629)*

*Uğuş +lı bilig +lı idi edgü neng
Ğalı bulsa işlet uçup kökke teng (215)*

*Yıpar +lı bilig +lı tengri bir yangı
Tutup kızlese bolmaz özde öngi (311)*

+lığ / +lig / +luğ / +lüg:

Çok sık kullanılan eklerdendir. Günümüz Türkçesinde *+lu*, *+li*, *+lu*, *+lü* şekline dönüşmüştür. Asıl görevi sıfat yapmaktır. Kendinde bulundurma, sahiplik²² veya bağlılık bildirir.²³ Her türlü ismin sonuna gelebilir. Vokal uyumuna uyar. Ancak Arapça ve Farsça kelimelerde birkaç uyumsuzluk gözlenir. Bunun sebebi, Arapça veya Farsça kelimelerin Türk kulağında incelik-kalınlık bakımından -bu güne- göre farklı işitilmesidir. Uyumsuzluğun görüldüğü kelimeler şunlardır:

çin +lığ: Çinli A19; *hüner +lığ*: (F.) hünerli B54;
meşriğ +lığ: (A.) Doğulu A20.

Ekin kullanıldığı diğer kelimeler:

acığ +lığ: ihsan 2496, 3754; *açuğ +lu?*: açık 851, 2176
vb.; *adağ +lığ*: ayaklı 802, 804; *adırt +lığ*: ayrı 2775;

²²A. Cevat.Emre: *ag.e.*, s.168-174.' ekin sahiplik görevinde olduğu belirtilmiştir. Eski Türkçede "kul kullığı bolmuş" ifadesi vardır. (Savaş sonunda "kul köle sahibi olmuş.")

²³A. von Gabain: *ag.e.*, s. 44'de ekin "bir şeyle teçhiz edilmiş olmayı" bildirdiğini ve ekseriya sıfat olarak kullanıldığını kaydediyor.

ağır+lıg: ağır, değerli A8, B10; *ana+lıg*: temiz B56;
aş+lıg: kenetli, bağlı 2300, 2301; *asıg+lıg*: yararlı B15, 897 vb.;
at+lıg: adlı 208, 1797 vb.; *ata+lıg*: babalı 5380, 6055;
ba+lıg: yaralı 5430; *bağ+lıg*: düğüm 1953;
bağna+lıg: basamak 6052; *baş+lıg*: başlı 3012, 5085;
baş+lıg: baş, uç 2301; *bediz+lig*: resimli, süslü 1419, 1524;
bek+lig: kilitli 436, 684 vb.; *belgü+lüg*: belli 12, 179 vb.;
berk+lig: sağlam 970, 971; *bezek+lig*: süslü 6070;
bışıg+lıg: pişmiş 4036; *bilek+lig*: bilek 6072;
bilig+lig: bilgili B12, B20 vb.; *bod+luğ*: boylu 2854;
boluğ+luğ: olan 1628, 2544 vb.; *burunduğ+lu?*: yularlı 206;
can+lıg: (F.) canlı 1472, 6056; *çav+luğ*: şöhretli 2083, 2288
vb.; *cefa+lıg*: (A.) cefalı 2876, 3790 vb.; *çiçek+lig*: çiçekli
6435, 6531; *çin+lig*: Çinli A19; *edgü+lüg*: iyi 1131;
eng+lig: yüz 4524; *erdem+lig*: erdemli 567, 3037 vb.;
erej+lig: huzurlu 1291, 2938; *erk+lig*: güçlü 6, 9, 771 vb.;
et+öz+lüg: beden 1023, 5193; *ev+lig*: evli 138, 164;
hatar+lıg: (A.) tehlikeli 2152, 2155 vb.; *hüner+lıg*: (F.) hünerli
B54; *ıdış+lıg*: kaplı 4045, 4057 vb.; *inanç+lıg*: inançlı 2321,
3063 vb.; *i(l)+lig*: elli C13, 1070 vb.; *ig+lig*: hasta C72, 157
vb.; *inç+lig*: huzurlu 5734; *iran+lıg*: İranlı A21, B30;
irik+lig: canlı 2868; *itig+lig*: düzenli 331, 345 vb.;
kadaş+lıg: akrabalı 3171, 3172 vb.; *kadğu+luğ*: kaygılı 5968;
kamçı+lıg: kamçılı 2354; *keçim+lig*: geçici 3782;
kerek+lig: gerekli B35, 4457 vb.; *kezig+lig*: sıra, nöbet 4890;
kılıç+lıg: kılıçlı 3046, 3047 vb.; *kılık+lıg*: huy 5129, 5526;
kılınç+lıg: huy 1302, 1778 vb.; *kılık+lıg*: huy 1290, 2863;
kişen+lig: köstekli 314, 315 vb.; *kögüz+lüg*: göğüslü 2282,
4845 vb.; *köngül+lüg*: gönüllü 1992, 2282 vb.; *körk+lüg*: güzel
5748, 6358 vb.; *köz+lüg*: gözlü 1133, 1369; *kü+lüg*: şanlı 852,
1457 vb.; *küç+lüg*: zor 1699, 1927 vb.; *küdez+lig*: gözetme
315; *kudret+lıg*: (A.) güçlü A2; *kuru?+lu?*: kuru 4926;
 kut+lu?: kutlu 433, 456 vb.; *menge+lig*: beyinli 1789;
 mengi+lig: mutlu 1789, 1975 vb.; *mengü+lüg*: ebedi 1527;
 meşriğ+lıg: (A.) doğulu A20; *mevlud+luğ*: (A.) doğum A23;
 mung+luğ: sıkıntılı 1428, 1909 vb.; *öç+lüg*: öç 3539;
 oduğ+luğ: uyanıklık 2453; *ög+lüg*: akıllı 463, 820 vb.;
 ögdi+lig: övgülü 240; *oğul+luğ*: oğullu 1221, 1222;
 ökünç+lüg: pişman 324, 556 vb.; *örüg+lüg*: örgülü 5825;

öyke+lig:öfkeli 342, 780; *öz+lüg*:öz 1533, 1870 vb.; *saşınç+lig*:düşünce 5868, 6227; *saşış+lig*:hesap 1722, 2769; *san+lig*:sayı B5; *şeker+lig*:(A.) şekerli 3614; *serim+lig*:sabırlı 1310, 1317 vb.; *sevig+lig*:sevgili 1831, 3517 vb.; *sevinç+lig*:sevinçli 1569, 2145 vb.; *singim+lig*:kabul 2446, 2661; *sizik+lig*:şüpheli 2584, 2826 vb.; *söküş+lüg*:sövgülü 241; *söz+lüg*:sözlü 272, 1133 vb.; *suv+luğ*:sulu 4297, 4524; *tapuğ+luğ*:ibadetli 645, 3255; *tariğ+lig*:ekin 4494; *tatiğ+lig*:tatlı 3587, 4646 vb.; *teğim+lig*:layık 2446; *telgü+lüg*:gelişigüzel 1777; *teng+lig*:denk 1839; *tengeş+lig*:denk olan 4193; *tev+lig*:hileli (DLT.te “tew” oyun, hile, aldatma) 313, 1732; *tin+lig*:canlı A3, B5 vb.; *titim+lig*:inat, sebat 2311, 2328 vb.; *toğu+luğ*:töre 4014; *tolum+luğ*:silahlı 2337; *törü+lüg*:töre 2196, 3112 vb.; *tum+lig*:²⁴ soğuk 3726, 4620; *tüp+lüg*:dip, asıl 1699, 1710; *tür+lüg*:türlü 96, 238 vb.; *turan+lig*:Turanlı A22, B30; *tuşag+lig*:köstekli 316; *tusu+luğ*:yararlı 2544; *tusuğ+luğ*:yararlı 645; *üdig+lig*:sevdalı 5972; *ukuš+luğ*:akıllı B12, 278 vb.; *ülgü+lüg*:ölçülü 1777, 1837 vb.; *umınç+lig*:umutlu 1588; *ün+lüg*:ünlü 2458; *uruğ+luğ*:tohum, nesil 1623, 2186 vb.; *uvut+luğ*:hayalî 43, 55 vb.; *vefa+lig*:(A.) vefalı 105, 2040 vb.; *yadığ+lig*:yayılma 2834, 3589 vb.; *yağı+lig*:düşmanı olan 3400, 4187 vb.; *yang+lig*:gibi 101, 234 vb.; *yanut+luğ*:cevaplı 5791, 5893; *yarağ+lig*:yararlı 328, 1756 vb.; *yas+lig*:zararlı 2573, 5304 vb.; *yaş+lig*:yaşlı 348, 864 vb.; *yaşut+luğ*:gizli 5109; *yek+lig*:şeytan 4361, 4362; *yinçke+lig*:ince olan 4707; *yinçü+lüg*:incili 5356; *yolçı+lig*:yolculu 5354; *yorık+lig*:hareketli 6167; *yürek+lig*:yürekli 57, 2043 vb.; *yüz+lüg*:yüzlü 1098, 1298 vb.; *zühd+lig*:(A.) takvalı B56.

+lık / +lik / +luk / +lük :

Çok kullanılan eklerdendir. Bütün isimlerden sonra gelebilir. Ekin ünsüz yapısında Eski Türkçe'den başlayarak günümüze kadar hiç bir değişiklik göstermemiştir. Genellikle soyut adlar yapar. Ayrıca az da olsa, alet ve meslek adları oluşturduğu görülür.

²⁴ Sözcük “tumlı-g” (fiil gövdesi+g eki) şeklinde de izah edilebilir.

Arapça, Farsça kelimelere eklendiğinde bazen uyumsuzluk meydana gelmiştir. Bunun sebebi, Arapça veya Farsça kelimelerin Türk kulağında incelik-kalınlık bakımından -bu güne- göre farklı işitilmesidir. Uyumsuzluğun görüldüğü kelimelerden birkaç örnek: *gafil+lık*: (A.) gafillik C65; *garib+lık*: (A.) gariplik C77, 478 vb.; *gazi+lık*: (A.) gazilik 3300 gibi.

Ekin KB.'te geçtiği kelimeler:

aç+lık:açlık 5317; *aciz+lık*:(A.) acizlik 391; *ağı+lık*:hazine 4145; *ağır+lık*:hazine 4145; *ağır+lık*:hürmet 264, 297 vb.; *ajun+luğ*:dünyalık 4878; *aķı+lık*:cömertlik 934, 1402 vb.; *alp+lık*:kahramanlık 2292; *amul+luğ*:sessizlik (amul:sessiz) 325, 584 vb.; *arığ+lık*:temizlik 1910, 1985 vb.; *artuğ+luğ*:fazlalık 3760; *ata+lık*:babalık 1552, 64085; *avuçğa+lık*:ihtiyarlık C11, C80 vb.; *ay+lık*:aylık 1387; *ayıtmağ+lık*:söyleme 979; *ayuğ+luğ*:Türkmen beylerine verilen ad 4067, 4142; *az+lık*:azlık 4190; *bağırsağ+lık*:merhametlilik 595, 608 vb.; *bay+lık*:zenginlik 256, 313 vb.; *bedük+lük*:büyüklük 7, 154 vb.; *beg+lik*:beylik 405, 420 vb.; *bek+lik*:sağlamlık 2132; *belgü+lük*:bellilik 1841, 1873 vb.; *bıva+lık*:kabalık 931; *bir+lik*:birlik 913, 3719; *boş+luğ*:boşluk 2616; *buşak+lık*:hiddet 332; *buşı+lık*:hiddetlenme 335, 261; *bütün+lük*:bütünlük 2211, 2844 vb.; *çığay+lık*:yoksulluk 1335, 1337 vb.; *çın+lık*:gerçeklik 2436; *çiçek+lik*:çiçeklik 78, 5972; *edgü+lük*:iyilik 934, 1841 vb.; *ediz+lik*:yükseklik 1521; *egri+lik*:eğrilik 2508, 4202 vb.; *er+lik*:erkeklik 3436, 3608; *erklig+lik*:güçlülük 9; *erksiz+lik*:gücsüzlük 1534; *ersig+lik*:yiğitlik 2085, 2459 vb.; *esen+lik*:sağlık 169, 944 vb.; *ev+lik*:kadın 4487, 4491 vb.; *fuzûl+lık*:(A.) kibir, gurur, küstahlık 644; *gafil+lık*:(A.) gafillik C65; *garib+lık*:(A.) gariplik C77, 478 vb.; *gazi+lık*:(A.) gazilik 3300; *hacib+lık*:(A.) Perdedarlık 2492, 2484; *hâris+lık*:(A.) tamahkarlık 4731; *idi+lik*:efendilik 6510; *igsiz+lik*:sihhat 4642; *imin+lik*:(A.) emniyet 5056, 5794 vb.; *inç+lik*:huzur 2173, 2143 vb.; *irsel+lik*:döneklik 697, 715 vb.; *irük+lük*:inhitat (düşme,yıkılma) 5906; *iş+lik*:arkadaşlık 4202, 4203; *isiz+lik*:kötülük 249, 925 vb.; *ivek+lik*:acelecilik 629,

634 vb.; *kadaş+lık*: kardeşlik 3483, 6281 vb.;
karı+lık: ihtiyarlık 372, 1079 vb.; *katıg+lık*: sertlik 3052;
kedgü+lük: giyecek 232, 1636 vb.; *kıvı+lık*: süreksizlik C125,
S122, XX; *kız+lık*: kıtlık 564, 6566; *kiçig+lik*: küçüklük 552,
1702; *kişi+lik*: insanlık 2308, 2738 vb.; *köni+lik*: doğruluk
5601, 5756 vb.; *konuğ+luğ*: konukluk 4574;
korğ:(u)+lık: korkak 1986, 2292; *körklüg+lük*: güzellik A17,
2085 vb.; *körksüz+lük*: çirkinlik 816; *koşni+lık*: komşuluk
4547; *kü+lük*: şanlı 857, 5130 vb.; *kul+luğ*: kulluk 589, 1918 vb.;
kün+lük: günlük 1535, 2529 vb.; *kurğ+luğ*: zevzeklik 2078;
küvenç+lik: güvenlik 1073; *küvez+lik*: gurur 707, 2119 vb.;
melik+lik: (A.) meliklik B68; *mengi+lik*: rahat 4907;
mengü+lük: ebedilik 5147, 5249 vb.;
müsülman+lık: Müslümanlık 5488; *muyan+lık*: imarethane
5488; *negü+lük*: niçin, nasıl 196, 296 vb.; *neteg+lik*: nasıllık
12, 16, 26; *odu?+luğ*: uyanıklık 442, 2353 vb.;
öge+lik: danışmanlık 4067, 4141; *oğrı+lık*: hırsızlık 5768;
öküş+lük: çokluk 6333; *örüg+lük*: sakinlik 325, 1988;
otun+luğ: alçaklık 931, 1155 vb.; *sağ+lık*: uyanıklık 439, 440
vb.; *saran+lık*: harislik 1672, 2766 vb.; *selamet+lık*: (A.)
selametlik 5059; *silig+lik*: temizlik 326, 585 vb.;
sü+lük: orduya ait 4441; *suk+luğ*: aç gözlülük 2002, 2847 vb.;
tamu+luğ: cehennemlik 292; *tanuğ+luğ*: tanıklık 386, 121,
3381; *tapı+lık*: razılık 2159, 3799; *tapuğsağ+lık*: hizmetçilik
2568; *tar+lık*: darlık 3649, 5510 vb.; *tayağ+lık*: değneklik
4263; *tengri++lik*: Tanrılık 4202, 4204 vb.; *tengsiz+lik*: denk
olmamak 2582; *teviz+lik*: çekememezlik 4250, 4253 vb.;
tetik+lik: zekilik 2222, 2224 vb.; *tirig+lik*: dirilik 60, 183 vb.;
toğ+luğ: tokluk 2615, 3479 vb.; *tolu+luğ*: doluluk 1351;
törüsüz+lük: nizamsızlık 4603; *tüzün+lük*: asillik 326, 1155
vb.; *uçuz+luğ*: değersizlik 783, 1718 vb.; *ulu?+luğ*: ululuk A2,
B2 vb.; *usal+lık*: gafillik 444, 442 vb.; *uvutsuz+luğ*: hayasızlık
1662; *uz+luğ*: ustalık 4191, 4456 vb.; *uzr+luğ*: (A.) uzunluk
4296; *vezir+lık*: (A.) vezirlik B69, 1036 vb.;
yağı+lık: düşmanlık 3226, 4226 vb.; *yağuş+luğ*: yakınlık 3296,
3297 vb.; *yağ+lık*: yakınlık 3335; *yalavaç+lık*: peygamberlik,
elçilik 2595, 2668; *yalnguz+luğ*: yalnızlık 3337, 3359 vb.;
yaraşık+lık: uygunluk 3210; *yarın+lık*: yarınlık 1147, 1208
vb.; *yarı?+luğ*: aydınlık 288, 386 vb.; *yas+lık*: zarar 4190;

yavar+lık: boşluk 377, 708 vb.; *yayığ+lık*: döneklik 715;
yig+lik: iyilik 1432, 2848 vb.; *yigit+lik*: yiğitlik 231, 360 vb.;
yiti+lik: keskinlik 2328; *yoğ+luğ*: yokluk 1119, 4107;
yüzsüz+lük: yüzsüzlük 846.

+maç

Tek bir sözcükte işi yapan anlamında geçer:

tıl+maç: tercüman 162.

+maçı:

Tek bir sözcükte benzerlik anlamında geçer:

ķır+maçı: deri 4458.

+mıř / +miř

Bu ek Türkçe'de iki sözcükte görülür:

yed(i)+miş: yetmiş. Kutadgu Bilig'de ise sadece řu sözcük geçer: *alt(i)+mış*: altmış 366, 367 vb.

+miz:

Tek bir sözcükte benzerlik anlamında renk adı yapar:

kül+miz: karaca (kül:kül) 79.

+n:

Bir kaç sözcükte geçer:

boy+un: boyun 4913, 5801, 5928; *bod+un*: halk, ulus (bud:boy, kavim) C56, 53, 194; *kid+in*: arka, son (kid:arka) 6258, 6333;
tos+un: tosun 6537; *tüz+ün*: yumuřak huylu, asil (tüz:asil) 43, 107.

+ngak / +nek

Yakın anlamlı birkaç sözcükte (toynak gibi) görülür. Eserde iki sözcükte geçer:

er+nek: parmak (erengek:erkekçik'den) 3578; *tır+ngaķ*:
 tırnak 2377, 4115.

+nç / +nçi

Sıra sayı sıfatı yapar: *üç+ü+nç*: üçüncü 267, 462 vb.;
tört+ü+nçi dördüncü A30, B66; *tört+i+nç*: dördüncü 134,
 5905; *ik+i+nç*: ikinci C52, C53 vb.; *ik+i+nçi*: ikinci A30,
 B50 vb.; *biř+i+nçi*: beřinci 135, 2062.

+ndi

Sıra sayı sıfatı yapan *+ncı* ekiyle aynı anlamda bir sözcükte geçer. Clauson, bunun muhtemelen *+ncı* ekinin en eski şekli olabileceğini ifade etmiştir²⁵:

iki+ndi: ikinci 5851.

+ng

Tek bir sözcükte geçer: *ne+ng*: şey, nesne, mal 112, 181 vb.

+p

Pekiştirmelerde kullanılır. Kelimenin ilk hecesi ile kelimenin bütünü arasına gelir:

ka+p+ka: kapkara 6463; *kı+p+kızıl*: kıpkırmızı 2385; *ti+p+tiri*: dipdiri 5689; *to+p+tolu*: dopdolu 3086; *tü+p+tüz*: dümdüz B11; *ya+p+yaşıl*: yemyeşil 2385.

+rak / +rek

Çok sık kullanılır. "daha"lık, çokluk bildirir. Sözcük ister ünlüyle, isterse ünsüzle bitsin araya kaynaştırma ünsüzü girmez.

az+rak: daha az 2149, 2359 vb.; *aziz—rak*: (A.) daha aziz A12, 2853; *bedük+rek*: daha büyük 220, 1711 vb.; *bütrü+rek*: tamamen, iyice 570; *bütünlük+rek*: daha iyi 4945, 4946; *edgü+rek*: daha iyi 454, 2431 vb.; *iç+rek*: daha iç 617; *isiz+rek*: daha kötü 5319; *katıg+rak*: daha katı 1137, 6205, 6208; *ked+rek*: daha iyi 2746; *kız+rak*: daha nadir 1724; *odu?+rak*: daha uyanık 2534; *öküş+rek*: daha çok 3101, 3591 vb.; *örü+rek*: daha yüksek 130; *sağ+rak*: daha ihtiyatlı 2313; *sarıg+rak*: daha sarı 5686; *sevüg+rek*: daha sevgili 311, 3920, 4210; *süçig+rek*: daha tatlı 3913; *telim+rek*: daha çok 2148, 2150, 3100; *tüşük+rek*: daha düşük 5686; *ulu?+rak*: daha ulu 1830, 4116; *usallık+rak*: daha gafil 5837, 5840; *yağın+rak*: daha yakın 605, 886 vb.; *yağşı+rak*: daha güzel A15; *yaruk+rak*: daha parlak 130; *yavuz+rak*: daha kötü 1717, 5120 vb.; *yetrü+rek*: daha iyi 507; *yig+rek*: daha iyi 514, 1047; *yitig+rek*: daha keskin 4393.

+sak:

Çok az sözcükte geçer. Aslında *-sa-* addan eylem yapan ekle *-k* eylemden ad yapan ekin birleşmesinden oluşmuştur.

²⁵ Clauson: a.g.e, s.XI

bağır-sağ: merhametli, sadakatli 34, 43 vb.;
ķuruğ+sağ: gönül 375; *tapuğ+sağ*: hizmet eden 1880, 2237
 vb.; *tul+sağ*: dul kadın 3238

+sığ / +sig/+suğ:

Benzerlik, gibilik anlamı katan ekin +çığ/+çig biçimleri de vardır. Ek; -sI- addan eylem yapan ekle eylemden ad yapan -g'nin birleşiminden oluşmuştur.

adın+sığ: başka, başkasına göre 562, 777 vb.; *beg+sig*: bey gibi 809; *er+sig*: erkek, yiğit 196, 2458 vb.; *ķul+sığ*: kul 809; *titig+sig*: çamurdan yapılmış 3723; *uluğ+sığ*: büyüklük taslayan 1706, 2118; *yıpar+sığ*: misk gibi 6530.

Ekin +suğ şekilli bir örneği daha mevcuttur: *tang+suğ*: acayip 794.

+sız/+siz/+suz/+süz:

Olumsuzluk anlamı verir. Ekin -sI- addan eylem yapan ekle -z eylemden ad yapan ekin birleşmesinden oluştuğu düşünülebilir. Köktürk metinlerinde geçen *uruğsırat-* “soyunu kurutmak, soysuz bırakmak” (uruğ: soy, kabile), *ķağansırat-* “kağansız, hakansız bırakmak”, *elsiret-* “elsiz yurtsuz bırakmak” filillerindeki -sırat/-siret ek topluluğundaki -sI- ile ilgili olmalıdır. Genellikle sıfat yapar:

acığ+sız: ihsansız 2490; *an+sız*: onsuz 3277;
ana+sız: anasız 5380; *anınğ+sız*: onsuz 19, 2490; *arığ+sız*:
 kirli 341, 831 vb.; *arķa+sız*: yardımsız 3772; *asığ+sız*:
 yararsız 1175, 2120 vb.; *at+sız*: adsız 2645; *ata+sız*: babasız
 5380, 6065; *bağır+sız*: vefasız 2574, 3243 vb.; *barğū+suz*:
 varmaz 5254; *baş+sız*: başsız 2302, 2333 vb.; *beg+siz*: beysiz
 4510; *belğū+süz*: belli olmayan 1396, 1532 vb.; *bilig+siz*:
 bilgisiz B22, 157 vb.; *bitig+siz*: mektupsuz 2178; *bolğū+suz*:
 olmayan 313, 3756; *bolum+suz*: layık olmayan 1715;
bular+sız: bunlarsız 4322; *bütün+süz*: bütün olmayan 2131,
 2584; *çare+siz*: (F.) çaresiz 1182; *cefa+sız*: (A.) cefasız 105;
ecel+siz: (A.) ecelsiz 2289; *eder+siz*: eyersiz 1428;
eksük+süz: eksiksiz 4978; *erk+siz*: güçsüz 1096, 2611;
et+siz: etsiz 2206; *hile+siz*: (A.) hilesiz 1182, 1183;
inanç+sız: inançsız 1091, 1511 vb.; *ig+siz*: hastaliksız 482,
 3757 vb.; *irük+süz*: yariksiz 2075; *iş+siz*: eşsiz 3361;

kadgu+suz: kaygısız 4217; *kalgu+suz*: kalmaz 4905, 5254 vb.; *kanat+siz*: kanatsız 3005; *kança+siz*: nicesiz 27, 3320; *kangu+suz*: kanmaz, doymaz 2924; *karık+siz*: karışmamış 3899; *katıg+siz*: karıştırılmamış 3899; *kerek+siz*: gereksiz 2079, 3762 vb.; *kesük+süz*: kesik olmayan 31, 61 vb.; *kılıç+siz*: kılıçsız 2139, 3042; *kılık+siz*: huysuz 4595, 4606; *kıyık+siz*: eğri olmayan 482, 615 vb.; *kişen+siz*: kösteksiz 374; *kişi+siz*: insansız 3505; *kolıgu+suz*: isteksiz 2721; *köngül+süz*: gönülsüz 2170, 2172 vb.; *körk+süz*: çirkin 4822, 5985 vb.; *köz+süz*: gözsüz 178, 271 vb.; *kut+suz*: saadetsiz B49, 4706; *mung+suz*: sıkıntısız 6178; *neng+siz*: malsiz 3757, 5758; *öd+süz*: zamansız 2288, 2297; *ög+süz*: akılsız 1178, 1246 vb.; *oğul+suz*: oğulsuz 3371, 3373 vb.; *ökünç+süz*: pişman olmamak 348, 920; *ölüm+süz*: ölümsüz 1527; *orun+suz*: yersiz 662, 743; *sağal+siz*: sakalsız 2913, 2917 vb.; *sağınç+siz*: düşüncesiz 4401, 4507; *sağış+siz*: hesapsız B4; *san+siz*: sayısız A6, 21 vb.; *şek+siz*: şüphesiz 25, 1430 vb.; *serim+siz*: sabırsız 3568; *sevüg+süz*: sevgilisiz 2231, 2810; *sizik+siz*: şüphesiz 10, 339 vb.; *sizing+siz*: sizsiz 108; *tapı+siz*: kanaatsiz 1611; *tapuğ+suz*: ibadetsiz 389, 396 vb.; *tatıg+siz*: tatsız 3585, 6121 vb.; *teğim+siz*: layık olmayan 2516, 4074; *teng+siz*: denk olmayan 726, 986 vb.; *todum+suz*: doyumsuz 2001; *toğu+suz*: töresiz 4447; *törü+süz*: töresiz 3739, 4447 vb.; *tüp+süz*: dipsiz, asılsız 211, 1164; *u+suz*: uykusuz 2314, 4786 vb.; *ukuş+suz*: akılsız 199, 296 vb.; *ülüg+süz*: hissesiz 296; *umdu+suz*: isteksiz 2721, 4217; *umınç+siz*: umutsuz 1115; *uruğ+suz*: tohumuz, nesilsiz 2194; *uvut+suz*: hayasız 849, 1309 vb.; *vefa+siz*: (A.) vefasız 670, 1379 vb.; *yağı+siz*: düşmansız 3380, 3419 vb.; *yarağ+siz*: yararsız 169, 614 vb.; *yas+siz*: zararsız 106; *yazuğ+siz*: günahsız 1130, 5981 vb.; *yimiş+siz*: yemişsiz 2455; *yitgü+süz*: kaybolmaz 5943; *yürek+siz*: yüreksiz 2044, 2283 vb.; *yüz+süz*: yüzsüz 816;

+şu

Tek bir sözcükte geçen +şu'nun ek'liğine mesafeli yaklaşmak gerekebilir. Bu durum fonetik değişimlerin sonucunda ortaya çıkmış olabilir:

adağ+şu: yan yana (adak:ayak) 2936

+t:

Eski Türkçe'deki çokluk ekidir. Sadece şu sözcükte kendini gösterir:

tigi+t: tiğınler 1868

+tış:

Bir sözcükte renk anlamıyla geçer:

ķır+tış: yüz, deri, ten rengi 2915

+uz:

Tek bir sözcükte geçer:

yaling+uz: yalnız (DLT'te *yaling*:çıplak) 395, 491

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

AKALIN, Mehmet: Tarihi Türk Şiveleri, Atatürk Ün. y. Ankara 1979.

KB.

ARAT, Reşit Rahmeti:**Kutadgu Bilig I**, Metin İstanbul, 1947.

-----: **Kutadgu Bilig II**, Tercüme, Dördüncü Baskı, Ankara, 1988.

-----: **Kutadgu Bilig III**, İndeks, İstanbul 1079.

-----: Edib Ahmed B. Mahmud Yüknekî **Atabetü'l-Hakayık**, İstanbul 1951.

-----: **Eski Türk Şiiri**, Ankara 1965.

DLT.

ATALAY, Besim: **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I**, Ankara, 1940.

----- : **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi II**, Ankara, 1940

----- : **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi III**, Ankara, 1941.

----- : **Divanü Lügati't-Türk Dizini**, Ankara 1943.

----- : **Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme**, İstanbul, 1941.

BANGUOĞLU, Tahsin: **Türkçenin Grameri**, İstanbul, 1974.

CAFEROĞLU, Ahmet, Abu-Hayyan- **Kitab al- İdrak li-Lisan al- Atrak**, İstanbul, 1931.

EUTS.

----- : **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, 1968.

Clauson

CLAUSON, Sir Gerald: **An etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, 1972.

ÇAĞATAY, Saadet: **Türk Lehçeleri Örnekleri**, Birinci baskı, Ankara, 1950, s. 71-88.

-----: **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler** (Uygurca ve Osmanlıcada İnstürümental -°n), Ankara Üniv. DTCF yay., Ank. 1978, s. 66-80.

----- : "Türkçede -ki (erki)", **TDAY- Belleten** 1963, s. 245-250

----- : **Altun Yaruk'tan İki Parça**, Ankara 1945.

DİLAÇAR, A.: **900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara, 1972.

ECKMANN, Janos: **Çağatayca El Kitabı**, Çeviren: Günay Karaağaç, İstanbul, 1988.

----- : "Türkçede -raq / -rek Ekine Dair", **TDAY-Belleten** **1953**, s. 49-52.

EMRE, Ahmet Cevat: **Türkçenin Yapılışı**, TDK yay., İstanbul, 1942.

----- : **Türkçede İsim Temelleri**, TDK yay., İstanbul, 1943.

ERCİLASUN, Ahmet Bican: **Kutadgu Bilig Grameri-Fiil**, Ankara, 1984.

ERGİN, Muharrem: **Türk Dilbilgisi**, İstanbul, 1958.

----- : **Orhun Abideleri**, İstanbul, 1970.

Gabain

GABAIN, A. von: **Eski Türkçenin Grameri**, Çeviren: Mehmet Akalın, Ankara, 1988.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin: **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul, 1921.

----- : **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK yay. Ankara 1996.

İNAN, Abdülkadir: **Makaleler ve İncelemeler**, TDK yay. 2. B. Ankara 1987.

KORKMAZ, Zeynep: "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ekle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", **TDAY-Belleten** **1958**, s.41-68.

ORKUN, Hüseyin Namık: **Eski Türk Yazıtları I**, İstanbul, 1936.

----- : **Eski Türk Yazıtları II**, İstanbul, 1939.

----- : **Eski Türk Yazıtları III**, İstanbul, 1940.

----- : **Eski Türk Yazıtları IV**, İstanbul, 1941.

ÖNLER, Zafer: "Türkçede -la Zarf Eki", **Uluslararası Türk Dili Kongresi** **1992**, TDK y., Ankara 1996, s.9-15.

TEKİN, Ş., "Eski Türkçe", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, s.142-192.